

Москальчук К. М.,

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри конституційного права та державного управління
Міжнародного гуманітарного університету

СТРУКТУРА ЗМІСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню загальнотеоретичних положень про структуру змісту суб'єктивних прав людини. Уперше в науці вітчизняного конституційного та муніципального права запропоновано виокремлювати два основні підходи до визначення змісту суб'єктивних прав особистості: описовий (перерахування можливостей, що надає певне право) та інтегративний (угрупкування можливостей, що надає певне право, з використанням чотиричленної структури: право-користування, право-поведінка, право-вимога і право-претензія).

Ключові слова: права людини, суб'єктивні права, зміст суб'єктивного права, зміст права людини.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Побудова в Україні демократичної держави вимагає приділення значної уваги суб'єктивним правам людини. Для того, щоб належним чином закріпити та гарантувати кожне суб'єктивне право, необхідно коректно визначити його поняття, а це неможливо зробити без чіткого уявлення про об'єкт, суб'єктів та зміст цього права.

Навряд чи у нормативно-правових актах доцільно вміщувати дефініцію кожного суб'єктивного права, розкрити його зміст тощо. Але відповідні напрацювання вчених можуть значно полегшити нормотворчий процес. У зв'язку з цим вдосконалення знань про структуру змісту суб'єктивного права є важливим науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Серед дослідників, які звертались до дослідження структури суб'єктивних прав людини, – такі вчені, як В.О.Боняк, О.В.Домбровська, В.В.Іванюшенко, Л.А.Лазаренко, Т.М.Мілова, В.С.Олійник, ін. Однак в їх працях, які проаналізовано у статті, розкрито тільки зміст окремого суб'єктивного права, що знаходилося у центрі їхньої уваги. Вони майже не пропонують відповідних узагальнень у цій сфері, що досі залишалось невирішеною проблемою.

Ціллю статті є дослідити загальнотеоретичні положення про структуру змісту суб'єктивних прав людини.

Інколи дослідники пропонують розглядати не «зміст», а «структуру» того чи іншого конституційного права людини і громадянина. Так, вивчаючи право на свободу наукової творчості, Т.М. Мілова зазначає, що «структурою конституційного права людини і громадянина на свободу наукової творчості є сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених можливостей людини і громадянина, які покликані забезпечити ефективну реалізацію її потреб у

сфері наукової діяльності» [1, с. 8-9]. Однак, на наш погляд, більш коректним є використання терміну «зміст».

Виклад основного матеріалу. Основним аргументом на користь того, щоб вести мову про «зміст», а не про «структуру» того чи іншого конституційного права, є тезаурус теорії права. У цій науці для позначення можливостей використовується саме термін «зміст», а не «структура». Наприклад:

- при розгляді *структури* норми права виокремлюється диспозиція норми права, яка охоплює *зміст* прав і обов'язків;

- у структурі правовідносин виокремлюють об'єкт, суб'єктів та *зміст* правовідносин; правовідносини, в залежності від *змісту*, класифікують на активні та пасивні;

- при розгляді складу (*структури*) правопорушення виокремлюють об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону. Об'єктивна сторона розкриває характер і *зміст* діяння: де і коли воно скоєно, які наслідки викликало, чи знаходяться ці наслідки у причинному зв'язку з діянням.

Знайомство з науковою літературою привертає увагу до того факту, що українські дослідники, які присвятили свої праці аналізу поняття та змісту окремих прав людини і громадянина, закріплених у Конституції України, визначали зміст цих суб'єктивних прав, використовуючи два основні підходи: описовий та інтегративний.

Описовий підхід полягає в простому перерахуванні можливостей, які надає те чи інше суб'єктивне право.

Так, досліджуючи конституційне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля, В.В. Іванюшенко доходить висновку, що «за своїм змістом це право включає такі групи можливостей:

- по-перше, проживати у навколишньому середовищі, яке відповідає вимогам екологічної безпеки;

- по-друге, звернутися про сприяння в реалізації права на безпечне довкілля до органів державної влади і місцевого самоврядування, до установ, організацій незалежно від форм власності, до компетенції яких належить вирішення порушених у зверненнях питань;

- по-третє, вимагати від інших осіб дотримання правил забезпечення безпечного довкілля;

- по-четверте, у будь-який час звернутися до суду або захистити своє право на безпечне довкілля в інший спосіб, не забороненими законом засобами» [2, с. 6].

Зміст суб'єктивного права не завжди розглядається дослідниками через чотиричленну структуру. Наприклад, досліджуючи конституційне право людини на особисту недоторканість, В.С. Олійник так сформулював зміст цього суб'єктивного права:

- а) постійне користування людиною особистою недоторканістю в межах її правомірної поведінки;

б) арешт будь-якої людини на території України та тримання її під вартою можливі тільки при наявності судового рішення, яке має бути винесено на підставах та в порядку, встановленому законом;

в) тримання особи під вартою та затримання може мати місце як тимчасовий захід при наявності чітко визначених Конституцією і законами України умов;

г) затриманому та заарештованому мають негайно роз'яснити його права;

д) за затриманим і заарештованим залишаються усі конституційні права (крім обмежень, передбачених законодавством у місцях тримання під вартою) та право у будь-який час оскаржити обмеження його прав;

е) негайне повідомлення родичів затриманого чи заарештованого про його затримання чи арешт;

є) кожному незаконно затриманому чи заарештованому має бути відшкодовано за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування спричинену незаконним затриманням чи арештом матеріальну та моральну шкоду» [3, с. 6-7];

Інтегративний підхід (другий підхід до визначення змісту суб'єктивного права людини і громадянина) полягає в системному і послідовному узагальненні можливостей, які надає людині чи громадянину України те чи інше суб'єктивне право, у чотиричленну структуру. Приклади використання інтегративного підходу можна знайти у працях В.О. Боняк, О.В. Домбровської, ін.

Аналізуючи зміст конституційного права на життя, О.В. Домбровська доводить, що воно включає до себе «чотири можливості уповноваженого суб'єкта: право-поведінку, право-вимогу, право-претензію та право-користування. Більш конкретно: по-перше, можливість певної поведінки носія права на життя, тобто уповноважена особа, існуючи у часі і просторі, може самостійно обирати законні засоби, шляхи та способи задоволення своїх потреб, якщо при цьому не порушується право на життя інших осіб; по-друге, можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаної сторони, тобто від всіх інших суб'єктів, які оточують носія даного права (гарантії від свавільного позбавлення життя людини, забезпечення максимально безпечних та сприятливих умов, що виключають ризик позбавлення життя тощо); по-третє, можливість звернення до авторитету та сили держави за необхідності захисту порушеного права чи відшкодування збитків при посяганні на життя, а також можливість людини захищати своє життя і здоров'я, життя та здоров'я інших людей від протиправних посягань; по-четверте, можливість користування таким соціальним благом, як життя та вільне розпорядження ним, яке можна охарактеризувати як можливість добровільного прийняття особою рішення про поставлення свого життя в небезпечне становище, вільний вибір форм ризику, а також можливість вирішувати питання про припинення життя» [4, с. 6].

Розглядаючи конституційне право людини і громадянина на освіту, В.О. Боняк на підставі аналізу пропозицій вчених сформулювала чотиричленну структуру змісту суб'єктивного права, що представлена:

1. Можливістю певної поведінки уповноваженої сторони правовідносин (право на власні дії), якій кореспондує необхідність зобов'язаної сторони в особі органів державної влади ... як вчиняти активні дії в інтересах

уповноваженої сторони, так і не заважати поведінці останньої щодо самоосвіти чи здобуття певного освітнього рівня.

2. Можливістю уповноваженої сторони правовідносин вимагати належної поведінки від зобов'язаної сторони (право на чужі дії), якій кореспондує необхідність їх зобов'язаної сторони в особі органів державної влади, ... відреагувати на зауваження уповноваженої сторони щодо порушення її конституційного права на освіту...

3. Можливістю уповноваженої сторони правовідносин у разі порушення її конституційного права на освіту звертатися за захистом до держави в особі судових і правоохоронних органів (право на захист). Цій можливості кореспондує обов'язок зобов'язаної сторони правовідносин в особі компетентних державних органів вжити заходів щодо відновлення порушеного конституційного права людини і громадянина на освіту та притягнення винних до юридичної відповідальності.

4. Можливістю уповноваженої сторони правовідносин в особі носія конституційного права на освіту користуватись відомим соціальним благом. Цій можливості кореспондує необхідність їх зобов'язаної сторони, якою потенційно можуть виступати всі суб'єкти правовідносин, не заважати уповноваженій стороні користуватись відомим соціальним благом» [5, с. 10-11].

Порівнюємо позиції В.О. Боняк та О.В. Домбровської. Перша авторка виокремлює право на власні дії, право на чужі дії, право на захист та право-користування. О.В. Домбровська також пропонує чотиричленну структуру змісту суб'єктивного права (у її дослідженні – конституційного права на життя), але виокремлює право-поведінку, право-вимогу, право-претензію та право-користування. Право-користування в переліку обох дослідниць співпадає. Співпадає також і право-поведінка – тільки В.О. Боняк іменує його «правом на власні дії». «Право на чужі дії» В.О. Боняк за сутністю співпадає із тим, що О.В. Домбровська іменує «право-вимога», а «право на захист» – із «правом-претензією».

Отже, переліки є тотожними. Однак, назви, що використала О.В. Домбровська, уявляються більш точними, з точки зору відповідності сутності права, про яке йдеться. Адже, наприклад, «право на чужі дії» (В.О. Боняк) за сутністю відповідає «праву-вимозі». Але, якщо розмірковувати, виходячи тільки з назви «право на чужі дії» – то логічно йому відповідають і «право-вимога», і «право-претензія».

Тим не менш, і О.В. Домбровська, і В.О. Боняк використали у процесі дослідження змісту відповідних суб'єктивних прав не описовий, а інтегративний підхід. Зазначимо також, що між двома підходами існує тісний зв'язок. Справа в тому, що описовий підхід є першим етапом, який проходить кожний дослідник, що використовує другий, інтегративний, підхід. Цей етап є необхідним для того, щоб узагальнити його результати з використанням інтегративного підходу.

Це продемонстрував у своєму дослідженні Л.А. Лазаренко. Розглядаючи суб'єктивне право людини і громадянина на звернення, він формулює, що «елементами змісту конституційного права на звернення є можливості:

а) кожного (як громадянина України, так і особи, що не є громадянином України) з власної волі, усно чи пись-

мово, одноосібно чи в колективі, звертатися (чи не звертатися) до органів і посадових осіб Української держави і громадянського суспільства з пропозиціями, зауваженнями, заявами, клопотаннями і скаргами;

б) особи вимагати від зобов'язаних суб'єктів діяти в межах, передбачених Конституцією і законами України, зареєструвати отримане звернення і в визначений термін об'єктивно його розглянути та дати обґрунтовану відповідь по суті звернення;

в) користуватися соціальним благом участі в управлінні справами держави і суспільства; впливу на поліпшення діяльності державних органів їх посадових і службових осіб і суб'єктів громадянського суспільства; реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів;

г) при необхідності вимагати відновити своє порушене право на звернення та відшкодувати матеріальні і моральні збитки, завдані порушенням конституційного права людини і громадянина на звернення в Україні» [6, с. 7].

При написанні цього фрагменту використано описовий підхід. А після цього, вдаючись до інтегративного підходу, Л.А. Лазаренко резюмує, що «зміст названого конституційного права включає в себе чотири можливості: а) на власні дії чи бездіяльність щодо письмового чи усного звернення до суб'єктів держави чи громадянського суспільства з пропозиціями, заявами чи скаргами; б) на дії зобов'язаного суб'єкта щодо забезпечення здійснення можливості звертатися до державних і громадянських інституцій; в) користування соціальним благом звернення для вирішення власних інтересів і потреб; г) захистити своє конституційне право на звернення за допомогою компетентних суб'єктів» [6, с. 14-15]. Тобто фактично він послідовно виокремлює право-поведінку, право-вимогу, право-користування та, нарешті, право-претензію.

Зазначимо, що описовий та інтегративний підходи, які застосовуються при дослідженні будь-якого суб'єктивного права, було проаналізовано, узагальнено, класифіковано та запропоновано назви вперше у вітчизняній науці конституційного права і муніципального права.

Розвиваючи тези, висловлені процитованим вище дослідниками зазначимо, що більш доцільно викладати елементи чотиричленної структури в іншому порядку (пропозиція висувається вперше):

- право-користування;
- право-поведінка;
- право-вимога;
- право-претензія.

Розмірковуємо так: первісним у цьому переліку має бути право-користування – адже воно передбачає можливість користуватися тим чи іншим соціальним благом. Саме наявність права-користування вказує на те, що суб'єкт того чи іншого суб'єктивного права, за його бажанням, може реалізувати право-поведінку, право-вимогу та право-претензію.

На другому місці у переліку знаходиться право-поведінка. Усвідомлюючи наявність у себе права-користування, суб'єкт того чи іншого суб'єктивного права приймає рішення реалізувати своє право-поведінку.

І тільки для тих суб'єктів, які, спираючись на наявність у них права-користування, вирішили здійснити належне їм право-поведінку, та тільки у випадку, якщо зобов'язана сторона належним чином і у повній мірі не виконала

покладені на неї обов'язки, у такого суб'єкта виникає право-вимога (вимагати належної поведінки зобов'язаної сторони). А якщо використання права-вимоги не дало бажаного результату – звернутися за захистом свого суб'єктивного права (право-претензія).

На нашу думку, будь-який суб'єкт того чи іншого суб'єктивного права має право-користування, тому воно має розташовуватися першим у переліку. Далі, на другому місці, має йти право-поведінка, – до його використання вдаються лише ті суб'єкти, які вирішили реалізувати належне їм право-користування. І тільки якщо у процесі реалізації виникли проблеми, суб'єкти того чи іншого суб'єктивного права вдаються до права-вимоги. І ще вужче коло осіб, яким не вдалося реалізувати своє суб'єктивне право, переходять до використання права-претензії.

Ф.М.Рудинський та його співавтори у праці «Экономические и социальные права человека и гражданина: современные проблемы теории и практики» пропонують майже такий самий порядок викладення, який наведено вище. Вони виокремлюють 1) право уповноваженої особи здійснювати певні вчинки (вид та міра можливої поведінки) – право-поведінку; 2) її право вимагати від зобов'язаної особи певної поведінки (право-вимога); 3) право уповноваженої особи у випадку необхідності звернутися до державних органів для примусового здійснення своїх вимог (право-домогання). Що ж до четвертого права (права-користування), то авторський колектив розглядає його, використовуючи принцип історизму – зазначаючи, що «у 1962 р. ... М.С. Строгович висловив точку зору, що існує ще один елемент структури суб'єктивного права (четверта правочинність) – право уповноваженої особи користуватися соціальним благом» [7, с. 26]. У зв'язку з таким підходом до викладення матеріалу, неможливо оцінити думку авторів про те, яке місце у переліку займає право-користування.

Рис. 1. демонструє, як співвідносяться між собою елементи чотиричленної структури змісту будь-якого суб'єктивного права в залежності від того, наскільки широкі кола суб'єктів їх використовує. Зазначимо, що кожна з чотирьох можливостей належить кожному суб'єкту того чи іншого суб'єктивного права.

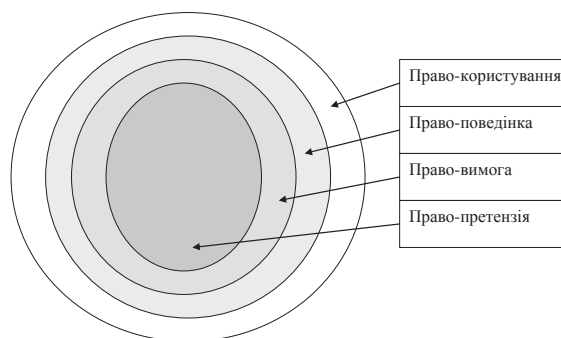

Рис. 1. Співвідношення елементів змісту суб'єктивного права в залежності від кількості суб'єктів, що їх використовують.

Висновки з даного дослідження. Уперше в науці вітчизняного конституційного та муніципального права запропоновано виокремлювати два основні підходи до визначення змісту суб'єктивних прав особистості: описо-

вий (перерахування можливостей, що надає певне право) та інтегративний (угрупкування можливостей, що надає певне право, з використанням чотиричленної структури: право-користування, право-поведінка, право-вимога і право-претензія). Перспективи подальших досліджень вбачаються у визначенні змісту окремих суб'єктивних прав за допомогою запропонованих підходів, особливо інтегративного.

Література:

1. Мілова Т.М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12. 00. 02 «Конституційне право; муніципальне право» / Т.М. Мілова. – К., 2008. – 22 с.
2. Іванюшенко В.В. Конституційне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та його забезпечення в системі місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12. 00. 02 «Конституційне право; муніципальне право» / В.В. Іванюшенко. – К., 2009. – 22 с.
3. Олійник В.С. Конституційне право людини на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12. 00. 02 «Конституційне право» / В. С. Олійник. – К., 2006. – 20 с.
4. Домбровська О.В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12. 00. 02 «Конституційне право» / О. В. Домбровська. – К., 2006. – 18 с.
5. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12. 00. 02 «Конституційне право» / В. О. Боняк. – К., 2005. – 22 с.
6. Лазаренко Л.А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спец. 12. 00. 02 «Конституційне право; муніципальне право» / Л. А. Лазаренко. – К., 2010. – 22 с.

7. Рудинский Ф.М. Экономические и социальные права человека и гражданина: современные проблемы теории и практики / Ф. М. Рудинский, Ю. В. Гаврилова, А. А. Крикунова, Т. А. Сошникова. – М.: Права человека, 2009. – 495 с.

Москальчук К. М. Структура содержания субъективных прав человека.

Аннотация. Статья посвящена исследованию общетеоретических положений о структуре содержания субъективных прав человека. Впервые в науке отечественного конституционного и муниципального права предложено выделять два основных подхода к определению содержания субъективных прав личности: описательный (перечисление возможностей, которые предоставляет определенное право) и интегративный (группировка возможностей, которые предоставляет определенное право, с использованием четырехчленной структуры: право-пользование, право-поведение, право-требование и право-претензия).

Ключевые слова: права человека, субъективные права, содержание субъективного права, содержание права человека.

Moskalchuk K. Structure of the Human Rights' Content

Summary. The article is dedicated to the general provisions of the structure of human rights' content. For the first time in the Ukrainian constitutional and municipal law science the author proposes to distinguish two main approaches to the human rights' content: the descriptive approach and the integrative approach.

Key words: human rights, subjective rights, the content of subjective rights, the content of human rights.